

πατρίδα. Ἀδύνατοι, ἀβοήθητοι, ήταν ἀδύνατο νὰ σηκώσουν στοὺς
ῶμους τους τὴν ἴστορία ποὺ ὡς ἐτοιμόρροπη ἐπιφάνεια τὴν συγ-
κρατοῦσαν μόνο οἱ μισθοφόροι, βόρβαροι κι' αὐτοὶ ἢ τυχοδιώ-
κτες καὶ δχι πολίτες τῆς Ρώμης.

6.—Ἀλλὰ οἱ ἀδύνατοι, οἱ «ἀσθενεῖς», ὅκουσαι, ὁ ἔνας μετὸς
τὸν ὄλλον, τὴν φωνὴ τοῦ Παύλου ποὺ τοὺς εἶπε : «ὅταν γάρ
ἀσθενῶ, τότε δυνατός εἰμι». Κι' ὅρχισαν λίγο - λίγο νὰ νιώθουν
ὅτι ἔχουν τὴ δύναμη νὰ σηκώσουν ἐπάνω τους τὸ φορτίο τῆς ζωῆς
καὶ τῆς ἴστορίας. Ἐπειδὴ ήταν ἀδύνατοι, ἔπρεπε τάχα νὰ τὸ
πιαραδῶσουν στὴ μοῖρα καὶ στοὺς βαρβάρους ; «Ὑμεῖς ἔστε τὸ
ἄλιας τῆς γῆς . . . Ὑμεῖς ἔστε τὸ φῶς τοῦ κόσμου», εἶπε στοὺς
ἀδύνατους ἔνας ἀδύνατος ποὺ δὲ μπόρεσε καν νὰ σηκώσει τὸ
σταυρό του καὶ πού, ώστόσο, εἶχε τὴ μεγάλη δύναμη, δταν τὸν
σταυρῶσιν, νὰ πεῖ : «πότερ, ὅφες αὐτοῖς οὐ γάρ οἴδαισιν τὶ
πιούμενον». Ἔτσι, οἱ ἀδύνατοι, ὁ ἔνας μετὸς τὸν ὄλλον, ὅρχισαι
νὰ γίνονται δυνατοί. Ἀρχισαν νὰ πιστεύουν, νὰ ἐλπίζουν, νὰ
ἀποκτοῦν τὴ συνείδηση κάποιας μεγάλης ἀποστολῆς. Ἔτσι, ἀπὸ
τὸ χάος τῶν λαῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ποὺ εἶχε ἀπὸ καιρὸ
πάψει νᾶναι «κόσμος», ὅρχισε νὰ προβάλλει ἔνας νέος κόσμος.
«Οσες δοκιμασίες κι' δὲν ήταν ἀκόμα τοιγμένη νὰ περάσει ἡ
ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ήταν πιὰ ἐτοιμη νὰ τὶς ζήσει καὶ νὰ τὶς ξε-
περάσει. Εἶχε πιὰ ὄπλισθεῖ γιὰ δοκιμασίες αἰώνων. Τὰ στίφη
τῶν βαρβάρων, κι' δὲν δὲν ήταν ἰκανὴ πάντοτε νὰ τὸ ἀντιμετωπί-
σει ἀποκριούοντάς τα, ἔγινε ώστόσο ἰκανὴ νὰ τὰ ὑποδεχθεῖ ἀφο-
μοιώνοντάς τα. Πῶς θὰ μποροῦσε νὰ γίνει ἡ ἀφομοίωση τῶν
βαρβάρων τοῦ βορρᾶ, δὲν τοὺς ὑποδέχονταν «Ελληνες καὶ Ρωμαῖοι
ποὺ θὰ εἶχαν πάψει νὰ πιστεύουν στὸν ἑαυτό τους; Μόνον οἱ Χρι-
στιανοὶ μποροῦσαν μὲν ὀφομοιώσουν τοὺς βαρβάρους· οἱ Χριστια-
νοὶ ποὺ πίστευον τόσο στὸν ἀνθρωπό, ὥστε ἀναζητοῦσαν τὸν ἀν-
θρωπό καὶ μέσ' στὴν ψυχὴ τῶν βαρβάρων. Καὶ ἀφομοιώνοντάς
τοὺς βαρβάρους οἱ Χριστιανοί, τοὺς ἔμπασαι ὅμαλὰ — χωρὶς
καν ινάναι τέτοια ἡ συνείδητή τους πρόθεση — καὶ στὴν κληρο-
νομιὰ τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου.

Στὰ 341 μεταφράζεται ἡ Βίβλος στὴ γοτθικὴ γλώσσα. Στὰ
443, οἱ Βουργουνδοί, ὀφοῦ ἐγκαπαστάθηκαν στὴ Σαβοΐα, ἀσπά-
ζονται τὸν Χριστιανισμὸ (τὸν Ἀρειονισμό). Στὰ 517 προσχω-
ροῦν, μάλιστα, στὴν ἐπίσημη ὁρθόδοξη ἐκκλησία. Στὰ 496 βα-
φτίζεται ὁ ἱδρυτὴς τοῦ φραγκικοῦ κράτους, ὁ Κλόδις ὁ Α'. «Οταν

ὁ ἄγιος Βενέδικτος, ὁ ἰδρυτὴς τοῦ τάγματος τῶν Βενεδικτίνων, εἶχε καταφύγει στὸ Μόντε - Καστίνο, βασινίζοντας τὸ ἀδύνατο κοριμί του γιὰ νὰ γίνει ἄξιος τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων, ὁ βασιλεὺς τῶν Ὀστρογότθων Τοτίλας (ἢ Βαδουίλας) ἀκουσε φῆμες γιὰ τὸν ἄγιο, καὶ ἀνέβηκε — ὁ βάρβαρος, ὁ ἴσχυρος, ὁ κατακτητὴς — νὰ δεῖ καὶ νὰ συμβουλευθεῖ τὸν ἀδύνατο, τὸν ἀβοήθητο, τὸν ἀποτλο. Ἡ ἐπίσκεψη αὐτῇ, ποὺ σημειώθηκε στὰ 542, εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς συμβολικῶτερες σικηνὲς στὴν παγκόσμια ἱστορία. Κι' ὅσο γιὰ τὸν Τοτίλα, ὡφοῦ μπῆκε στὴ Ρώμη καὶ πῆρε στὰ χέρια του, πολεμῶντας μὲ τὸν Βελισσάριο, σχεδὸν ὀλόκληρη τὴν Ἰταλία (οἱ αὐτοκρατορικοὶ εἶχαν περιορισθεῖ στὴ Ραβέννα), στὸ τέλος νικήθηκε ἀπὸ τὸν Νοιροῦ, καὶ λίγο ὀργότεροι χάθηκε καὶ ὁ λαϊς του, χάθηκαν οἱ Ὀστρογότθοι, ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς ἱστορίας. Ἡρθαιν, ὅμως, ἄλλοι, ἀμέτρητοι βάρβαροι· ὅλο καὶ κατέβαινον κακινούργια στίφη, γειράτα ζωὴ καὶ σφρίγος, ἀπὸ τὸ βορρᾶ στὸν ἥλιόλουστο νότο. Τί θὰ γινόταν ὁ κόσμος, τί θὰ γίνονταν οἱ Ἄδιοι, ἀν δὲν ἔβρισκαν μπροστά τους πάντα καὶ κάπτοιον ἄγιο Βενέδικτο γιὰ νὰ τὸν σεβασθοῦν; Στὰ 589 ἀσπάζονται τὸν Χριστιανισμὸν καὶ προσχωροῦν στὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία οἱ Βησιγότθοι στὰ 604 οἱ Λογγοβάρδοι. Καὶ ὅσοι ἀπὸ τὸν γερμανικὸν λαοὺς δὲν κατέβηκαν στὸ νότο, εἴτε γιατὶ δὲ μπόρεσαν ν' ἀνοίξουν δρόμο, εἴτε γιατὶ τὸν συγκράτησαν οἱ θρῦλοι τῶν σκοτεινῶν δρυμῶν τους, εἶδαν τὸν μισσιονάριους τοῦ Χριστιανισμοῦ νάρχονται αὐτοὶ κοντά τους, νὰ εἰσδύουν ἀπαλὰ καὶ ὀθόρυβα στοὺς κόλπους καὶ στὶς καρδιές τους. Ὁ Πάπας Γρηγόριος ὁ Β' στέλνει τὸν Βοιωφάτιο, ποὺ ἦταν ἀγγλοσαξωνικῆς καταγωγῆς, στὴ Θουριγγία, καὶ ὁ ἐμπνευσμένος μισσιονάριος ἴδρυει ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια, συγκαλεῖ τὴν πρώτη ἑθνικὴ γερμανικὴ σύνοδο, στὰ 742, στὴ Φραγκφούρτη, καὶ γίνεται (στὰ 748) διάχιεπίσκοπος στὴ Μασγεντία. Μιὰ ὀλόκληρη σειρὰ Φράγκων βασιλέων εἶχε ἥδη, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Ε' αἰώνα, συνδεθεῖ μὲ τὸ σύμβολο τοῦ Σταυροῦ· ὁ Κάρολος Μάρτελλος σώζει μάλιστα τὸν Χριστιανισμό, ἀποκρούοντας τὸν "Ἀραβεῖς, στὰ 732, στὸ Πουατιέ· καὶ στὸ ἔτος 800 — ἔναι ἀπὸ τὰ σημαντικῶτερα στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου — ὁ Κάρολος ὁ Μέγας δέχεται ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Πάπα Λέοντος τοῦ Γ' τὸ χρίσμα καὶ τὸ στέμμα τοῦ αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων. Ὁ αἰώνας ποὺ ὀφρχισε μ' αὐτὸν τὸν τελεσίδικο πιὰ χωρισμὸν τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὴ Δύση, καὶ μὲ τὴν παράδοση τῆς

νέας Εύρωπης στὰ χέρια τῶν ἐκχριστιανισμένων χθεσινῶν βαρ-
βάρων, φέρνει τὰ βήματα τοῦ Χριστιανισμοῦ ὃς τὶς σκανδιναυ-
κὲς χώρες καὶ ὁδηγεῖ τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Νοτιοσλόβους
στὸν Χριστιανισμό. Ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη — ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ
αὐτοκρατορίᾳ καὶ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα — ξεκίνησαν ὁ Κύριλλος
καὶ ὁ Μεθόδιος γιὰ νὰ μεταφέρουν στοὺς Σλαύους τὸ Εὐαγγέ-
λιο, τὸ ἀλφάριτο καὶ τὰ γράμματα. Στὸν I' αἰώνα ἐπεκτείνει τὸ
Βυζάντιο τὴ μεγάλη παιδιαγωγική του προσπάθεια καὶ στοὺς
Ρώσους. Ἐνῶ οἱ Ρῶσοι ρίχναινται στὸ Βυζάντιο μὲ τὴν τυφλὴ
βιαιότητα τῶν βαρβάρων, τὸ Βυζάντιο, ἀποκρούοντάς τους — στὰ
941 ἀποκρούστηκε ἡ μεγάλη ἐπίθεση τοῦ Ἰγκάρ —, τοὺς ἀντο-
ποδίδει τὰ χτυπήματα (ἀπὸ διπλωματικὴ ἔστω σκοπιμότητα) μὲ
τὸν Χριστιανισμό. Στὰ 957 βαφτίζεται, στὴν Κωνσταντινούπολη,
ἡ μεγάλη δούκισσα "Ολγα" καὶ δὲν ὁ γιός της ρίχνεται πάλι στὸ
Βυζάντιο, στὸν διάδοχό του Βλαδίμηρο προσφέρει ὁ Βασίλειος
ὁ Β' τὴ φιλία του, τὴν ὀδερφή του τὴν "Άννα ως σύζυγο, καὶ τὴ
Χριστιανικὴ θρησκεία τὸ Κίεβο γίνεται ἀπὸ τότε — ἀπὸ τὰ
989 ποὺ βαφτίστηκε ὁ Βλαδίμηρος — τὸ κέντρο μιᾶς βυζαντινῆς
καὶ χριστιανικῆς ἀκτινοβολίας.

7.—"Ἄς ξαναγυρίσουμε πάλι στὴν πηγὴ τοῦ Ἱεροῦ ποταμοῦ
γιὰ νὰ ἔκτιμήσουμε ἀκόμα περισσότερο τὶς ἐκβολές του. Ποιὰ
ἥταν ἡ πηγὴ; "Ἐνας κύκλος φτωχῶν καὶ ἀγράμματων, σὲ μιὰ
χώρα ποὺ ἥταν οὐσιαστικὰ ἔξω ἀπὸ τὴν ιστορία, πάντως στὸ πιὸ
τσαλακωμένο περιθώριό της. Λίγα χρόνια πρὶν γεννηθεῖ ὁ υἱὸς
τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἥταν τὸ κέντρο αὐτοῦ τοῦ κύκλου, ὁ Ἰούλιος
Καῖσαρ καὶ ὁ Αὔγουστος εἶχαν θαμπώσει τὰ μάτια τοῦ κόσμου.
Πῶς μποροῦσε νὰ σταθεῖ μπροστὰ στοὺς πονένδοξους καὶ πασί-
γνωστους ὁ ἄσημος καὶ ὁ ἄγνωστος; 'Ο Μωϋσῆς ἥταν ἡγέτης
λαοῦ· καὶ ἔσωσε τὸ λαό του ἐπραγματοποίησε τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴ
σκλαβιὰ καὶ τὴν ἑθνικὴ ἀνωνυμία. 'Ο Δαυὶδ ἥταν βασιλιάς καὶ
ἥρωας. Τί ἥταν ὁ Ἰησοῦς; «Ιστορικὰ» τίποτα. 'Ο Μωάμεθ, ἀρ-
γότερα, ὀνατάραξε τὰ λιμνάζοντα ὄδατα τῆς ιστορίας μιᾶς δλό-
κληρης φυλῆς ως ὑπεύθυνος πολιτικὸς καὶ στρατιωτικὸς ἡγέτης.
Τὸ Κοράνιο ἥταν ἡ νομοθεσία ἐνὸς νομοθέτη ποὺ ως ἡγέτης ἐνί-
κησε. Καὶ δ λαὸς ποὺ μὲ τὸ χέρι του ἐνίκησε, παραδέχθηκε καὶ
τὴ νομοθεσία — μιὰ μομοθεσία, ὅλλωστε, τόσο ἀνετη ποὺ ἐκο-
λάκευε καὶ τὶς αἰσθῆσεις — τοῦ νικητῆ ἡγέτη. 'Ο Ἰησοῦς, ἀντί-
θετα, νικήθηκε μάλιστα, χωρὶς νὰ προσέξει κακένας

λαὸς οὔτε αὐτὴ τὴν ἡττὰ του, γιατὶ δὲν εἶχε τὴν εὐθύνη τῆς ἱστορικῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ του· ἔζησε ἀπόμεραι κι' ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ λαό του, καὶ πέθανε χωρὶς κανένας ἱστορικὰ συνειδητὸς σύγχρονός του νὰ προσέξει καὶ τὸ θάνατό του. Δὲν εἶναι διόλου παράξενο τὸ ὅτι ὁ Μωάμεθ κατάφερε νὰ ἐπιβάλῃ στὸ λαό του — στὸ λαὸ ποὺ τὸν ὁδήγησε σὲ νίκες — ὅρισμένους κανόνες ζωῆς, τὸ πιεῦμα γιὰ ἐπίγειες καποκτήσεις, καὶ κοντὰ σ' αὐτά, ὡς ἐπικουρικὸ στοιχεῖο καὶ σκέτο συμπλήρωμα, μιὰν ὑποτυπώδη πίστη. Ἡταν ἀπλούστατα ἔνας πολὺ εύφυης καὶ μάλιστα πρωτότατος — ἵσως καὶ μεγαλοφυὴς — πολιτικός. Πέτυχε περισσότερο καὶ ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὸν Ἰούλιο Καίσαρα· εἶχε δῆμος νὰ κάνει καὶ μὲνα λαὸ ποὺ ἥταν μονάχα μιὰ πολὺ μεγάλη ἀγέλη. Ὁ Ἰησοῦς δὲν κατάφερε τίποτα στὴν ἐπιφάνεια τῆς ἱστορίας, καὶ τὸ γαιδουράκι ποὺ ἐπάγω του ἐκάθισε γιὰ νὰ μπεῖ στὰ Ἱεροσόλυμα θυμίζει τὸ ἄστρο καὶ ὀνήμπορο ὄλογο τοῦ Δαὶ Κιχότη. Ἡταν πραγματικὰ ἀσύλληπτα ἀπόμερη καὶ ἱστορικὰ οὐδέτερη ἡ ζωὴ τοῦ Ἰησοῦ. Πῶς μποροῦσε νὰ τὸν παραδεχθεῖ ὁ λαός του ποὺ οἱ προφῆτεῖς τὸν ἔκαναν νὰ περιμένει ἔναν πανίσχυρο βασιλιά ποὺ ὁ Θεὸς θὰ τοῦδινε «τὸν θρόνον Δασίδ», ἔνα δυνατὸ ἡγετικὸ χέρι ποὺ θὰ τὸν ἔσωζε καὶ θὰ τὸν ἐδόξαζε; Μόνον οἱ φτωχοὶ καὶ οἱ ὄρρωστοι ἀκουμποῦσαν ἐπάγω του καὶ κότι περίμεναν· ὅλλα κι' αὐτὸ ἔγινε ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς ἱστορίας, γιατὶ ὁ Ἰησοῦς δὲν ἥταν Σπάρταικος γιὰ νὰ ξεσηκώσει τοὺς σκλάβους καὶ τοὺς ἄμοιρους, κάνοντάς τους θηρία κ' ἐγκληματίες. Ὁ Ἰησοῦς ἥταν τὸ ἀρνίον, ὁ ἀμνός. Τί θέση μποροῦσε νάχει στὴν ἱστορία ἔνας ἀμνός;

8.—**Ἡ ἐπικράτηση τοῦ Ἰσλαμισμοῦ σ' ἔναν ὅρισμένο κόσμο — σ' ἔναν κόσμο, ὅλλωστε, μονοκόμματης γεωγραφικῆς, κλιματολογικῆς καὶ ψυχικῆς ὑφῆς — ἥταν ἔνα ἱστορικὸ κατόρθωμα.** Ἡ ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἥταν ἔνα θαῦμα. Ἡ μόνη περίπτωση στὴν ἱστορία ποὺ μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ λέξη «θαῦμα» εἶναι αὐτή.

‘Ο Μωάμεθ ἥταν ἄνθρωπος προσανατολισμένος στὰ ἐγκόσμια· ἥταν ἔμπορος ποὺ ἀφοῦ ἔχασε τὴν περιουσία του — τὴν περιουσία μιᾶς πλούσιας χήρας ποὺ τὴν πήρε γυναίκα του — πήγαινε κάθε τόσο κ' ἔκανε τὸν ἐρημίτη σὲ μιὰ σπηλιά, καὶ στὰ σαράνται ταυ χρόνια ἀποφάσισε νὰ διομάσει τὸν ἐαυτό του προφήτη. Ἀφοῦ πέθανε ἡ πρώτη του γυναίκα, παντρεύτηκε κάμποσες

φορές κ' έκαμε πολλά παιδιά, καὶ στὰ 622 (στὰ πενήνταένα του χρόνια) φεύγει ἀπὸ τὴν ἔχθρικὴ γῆ ἀύτὸν Μέισκα — ἡ φυγὴ αὐτῆ, ἡ «Ἐγίρω», θεωρήθηκε τὸ μεγάλο γεγονός τοῦ Ἰσλαμισμοῦ — καὶ πηγαίνει στὴ Μεδίνα. Θὰ τὸν σκότωναν, τάχα, στὴ Μέκκα; "Ισως, ναί. 'Ο Ἰησοῦς δὲν παντρεύτηκε καὶ δὲν έκαμε παιδιά· δὲν ἦταν ἐμπόρος καὶ ἔδιωξε τοὺς ἐμπόρους ἀπὸ τὸ Ἱερό· «μὴ ποιεῖτε τὸν οἶκον τοῦ πατρός μου οἶκον ἐμπορίου». Καὶ ὅταν ἤρθε ἡ ὥρα τοῦ κιμδύνου, δὲν ἔφυγε ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα, ἀλλὰ ποιραδόθηκε μόνος στοὺς ἔχθρους του καὶ στοιχώθηκε. Τὸ μεγάλο γεγονός τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν εἶναι ἡ φυγὴ καὶ ἡ σωτηρία, ἀλλὰ ἡ παράδοση καὶ ὁ μαρτυρικὸς θάνατος.

‘Ο Μωάμεθ μπήκε στὴ Μεδίνα ὡς θριαμβευτὴς καὶ βασιλιάς, ὡς ἡγέτης λαοῦ. Καὶ ὅταν ἔγινε ἀρκετὰ δυνατός, πήρε στὰ χέρια του τὸ ξίφος κ' ἔγινε ἡγέτης στρατοῦ. 'Η μιὰ μάχη διαδέχεται τὴν ἄλλη, ὁ πόλεμος μὲ τὴ Μέκκα, τὴ γενέτειρά του, περνούει ἀπὸ κρίσιμες φάσεις — ἡ μιὰ ἀπὸ τὶς φάσεις αὐτὲς ἦταν γιὰ τὸν Μωάμεθ ταπεινωτική —, καὶ στὸ τέλος, δικτὼ χρόνια ὕστερ ἀπὸ τὴ φυγὴ του, μπαίνει ὁ προφήτης στὴ Μέκκα νικητής. 'Η ἀραβικὴ χερσόνησος πέφτει δλόικηρη στὰ χέρια του· ὁ προφήτης προβάλλει ὡς δεσπότης, πολεμάει ἡρωϊκὰ καὶ συντρίβει τὰ ἀτίθαισσα ὑπολείμματα τῶν εἰδωλολατρῶν Βεδουΐνων, ἔρχεται σ' ἐποχὴ καὶ σὲ διαπραγματεύσεις μὲ τὸν αὐτοκράτορα 'Ηράκλειο ποὺ τὶς διαδέχονται πολεμικὲς προστριβές, καὶ πεθαίνει στὰ 632, στὴ Μεδίνα, ἀκουμπώντας τὸ κεφάλι του στὴν ἀγκαλιὰ μιᾶς γυναικας, τῆς πιὸ ἀγαπημένης ἀπὸ τὶς πολλὲς γυναικες του. Σκληρὸς πολεμιστής, ἀλλὰ καὶ μεγαλόψυχος· αὐτηρὸς στοὺς ἀνάξιους ὀπαδούς του, ἀλλὰ τρυφερὸς στοὺς καλοὺς καὶ γενναίους φίλους του· φανατικὸς στὴν πίστη του, ἀλλὰ καὶ ἀνεξίθρησκος ἀπέναντι τῶν Χριστιανῶν ὑπηκόων του· ίδρυτης κράτους, δργανωτὴς ἐνὸς δλόκληρου λαοῦ, προφήτης μὲ τὸ ξίφος στὸ χέρι, ὁ Μωάμεθ δὲν ἔχει καμιὰν δμοιότητα μὲ τὸν ἀπαλὸ καὶ ἀδύνατο, μὲ τὸν ταπεινὸ καὶ ιστορικὰ ἄσημο Ναζωραῖο. "Ετσι καὶ ὁ Ἰσλαμισμὸς δὲν ἔχει καμιὰν δμοιότητα ἡ ἀναλογία μὲ τὸν Χριστιανισμό. Τὸ κράτος τοῦ Μωάμεθ ὄρχισε, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ προφήτη ποὺ ἦταν περισσότερο ἐγκόσμιος ἡγεμόνιας παρὰ προφήτης, τὶς κατακτητικὲς ἐπιδρομές του· καὶ ὅταν συμπληρώθηκαν τὰ πρῶτα ἑκαπτὸ χρόνια τῆς νέας χρονολογίας ποὺ ὡς ἀρχή της θεσπίσθηκε ἡ 'Ἐγίραι (τὸ ἔτος τῆς φυγῆς τοῦ Μωάμεθ ἀπὸ

τὴ Μέκκα), ἡ ἐγκόσμια ἔξουσία τῶν διαδόχων τοῦ Μωάμεθ ἔφθανε ἀπὸ τὴν μιὰ μερὶδὴν τὸν Ἰνδίες, κι' ὅπὸ τὴν ἄλλην ὡς τὸν Ἀτλαντικὸν ὥκεαινό. Οἱ Χριστιανοί, ἀντίθετοι, ἦταν, μετὰ τὴν στοιάρωση τοῦ Ἰησοῦ, μικρὲς κατατρεγμένες κοινότητες που ἀπολεῖσαν καὶ ἀνυπερόσπιστες ὅχι μόνον ἀνθεξαν, αἰώνες δλόκληρους, στοὺς διωγμοὺς καὶ στὰ μαρτύρια, ἀλλὰ νικούσαιν ὀδιάκοπα τὸν διώκτην καὶ ἐγκόσμιον νικητήν τους. 'Ο Ἰσλαμισμὸς ἐπιβαλλόταν ἀπὸ τὸν νικητὴν στοὺς ἡττημένους· ὁ Χριστιανισμός, ἀντίθετοι, ἀπὸ τοὺς ἡττημένους στὸν νικητήν. "Υστερ" ἀπὸ διωγμοὺς αἰώνων νίκησε ὁ κατατρεγμένος — ὁ ἐγκόσμια ἡττημένος — Χριστιανισμὸς τὸ ρωμαϊκὸν κράτος καὶ τόκαιμενον τοῦ καὶ νίκησε, οὔτερον, μὲ τὴν σειράν τους, τὸ ἕνα μετὰ τὸ ὄλλο, ὅλα τὰ νικηφόρα βαρβαραὶ στίφη τοῦ Βορρᾶ καὶ τόκαιμενον τοῦ. 'Εδώ βρισκόμαστε πραγματικὰ μπροστὰ σ' ἕνα θαῦμα.

9.— Τὸ θαῦμα που σήμαινε ἡ ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔσωσε καὶ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα. Χωρὶς τὸ πνεῦμα τῆς 'Ἐλλάδος, δὲ θὰ μποροῦσε νὰ διαμορφωθεῖ ὁ κόσμος, ὅπως τὸν δέρουμε' διὰ ποῦμε, ὁ δυτικὸς κόσμος. 'Αλλὰ καὶ χωρὶς τὸν Χριστιανισμό, τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα θὰ εἶχε ταφεῖ καὶ χαθεῖ κάτω ἀπὸ τὰ ἔρείπια τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου. Τὸ πρῶτο εἶναι αὐτοπόδεικτο. Τὸ δεύτερο βγαίνει, νομίζω, ἀπὸ σαναπτύχθηκαν στὸ κεφάλαιο τοῦτο.

Ποιὸ εἶναι τὸ αὐτοπόδεικτο; Χωρὶς τὸν "Ἐλληνα καὶ τὸ πνεῦμα του" δὲ θὰ εἴχαμε στὸν κόσμο τὴν συνείδηση τῶν διανοητικῶν μας δυνατοτήτων. Θὰ εἴχαμε, βέβαια, σοφοὺς καὶ προφήτες· δὲ θὰ εἴχαμε, ὅμως, ἐπιστήμην καὶ ἔρευνα. Θὰ εἴχαμε κράτη καὶ μᾶζες λαῶν· δὲ θὰ εἴχαμε, ὅμως, πολιτεύματα καὶ πολίτες. Θὰ εἴχαμε τεχνικὰ ἔργα, ὅπως εἶχαν οἱ Αἰγύπτιοι καὶ οἱ 'Ασσύριοι· δὲ θὰ εἴχαμε, ὅμως, τεχνικὴ βασισμένη στὴν συνείδητὴν κατόκτηση τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Θὰ εἴχαμε ἔργα τέχνης καὶ ποιήματος· δὲ θὰ εἴχαμε, ὅμως, τὴν τέχνην καὶ τὴν ποίησην ὡς συνείδητὴ δημιουργικὴ ἀποστολή. Τὰ πάντα — καὶ τὰ πιὸ μεγάλα — θὰ ἦταν στατικά, ὅπως ἔμειναν στατικά στὴν 'Ασία καὶ σ' αὐτὸν ἀκόμαι τὸν ἀραβικὸν κόσμο· τὸ δυναμικὸν στοιχεῖο τῆς Ιστορίας θὰ εἶχε ἀπουσιάσει. 'Απὸ τὸν Δημόκριτο καὶ τὸν 'Αρχιμήδη πάνει μιὰ Ἰσια γραμμὴ ὡς τὸν Νεύτωνα, τὸν "Αἰνσταϊν, τὸν Πλάνκ, τὸν Ρόδερφορντ. 'Απὸ ποῦ δλλοῦ μποροῦσε ν' ὀρχίσει ἡ γραμμὴ αὐτή; 'Απὸ τὸν Σόλωνα, τὸν Κλεισθένη καὶ τὸν 'Αρι-

στοτέλη πάει μιὰ ζσια γραμμὴ ὡς τὴ σημερινὴ πολιτικὴ πραγματικότηται καὶ θεωρία. Πῶς μποροῦσε ν' ἀρχίσει ἡ γραμμὴ αὐτὴ ἀπὸ τοὺς Φαραὼ ἢ ἀπὸ τὸν Ναβουχοδονόσορ;

"Ἄς μὴν ἐπιμείνω στὸ αὐταπόδεικτο. Δὲ θὰ ἐπιμείνω οὔτε στὸ δεύτερο ίσχυρισμό ἡμου, δηλαδὴ στὸν ίσχυρισμό, ὅτι χωρὶς τὸν Χριστιανισμὸν τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα θὰ εἶχε χαθεῖ ἢ θὰ εἶχε, πάντως, μιὰ τύχη τόσο ἄγνωστη ποὺ δὲν ξέρουμε ὅντι φθάναμε, ὅπως φθάσαμε, στὴ συγκρότηση τοῦ νεώτερου κόσμου, τοῦ θεμελιωμένου ἐπάνω του. "Ο, τι εἶχα νὰ πῶ γιὰ νὰ στηρίξω τὸν τέτοιο ίσχυρισμό μου, τὸ εἶπα.

'Υπάρχει, δῆμως, ἔνα σημεῖο ποὺ μένει σκοτεινό. Πῶς μποροῦμε νὰ ίσχυρισθοῦμε ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἔσωσε τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, ἀφοῦ ἡ ιστορία ἐμφανίζει τοὺς πρώτους μεγάλους Χριστιανοὺς νὰ τὸ πολεμοῦν καὶ ν' ἀποβλέπουν στὸν ἀφανισμό του;

Τὸ πρόβλημα δὲ βρίσκεται στὴν πρόθεση ποὺ εἶχαν οἱ πρῶτοι πατέρες τῆς ἐκκλησίας καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ αὐτοκράτορες. Κι' ὅσοι ἀπ' αὐτοὺς πολέμησαν τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, τὸ πολεμοῦσαν μὲ τὰ μέσα ποὺ τὸ ἕδιο τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα τοὺς εἶχε διαθέσει. Τὸ πολεμοῦσαν ἐπικυρώνοντάς το. 'Ο Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἥταν, ἀσχετα κι' ἀπὸ τὴν καταγωγή τους, "Ελληνες — κι' ὃς μὴν τόθελαν νὰ εἶναι — , ἥταν φορεῖς ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ δὲν ἥταν τόσο μακριὰ ἀπὸ τὸν Ἰουλιανὸ τὸν ἀποστάτη, τὸν σύγχρονό τους, ὃσο πίστευαν οἱ ἕδιοι ἢ ὃσο βγαίνει ἀπ' ὃσα ἔγραψαν καὶ εἶπαν. 'Ο Γρηγόριος ὁ Νύσσης προσπάθησε μάλιστα νὰ συμβιβάσει τὸν Χριστιανισμὸν μὲ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία. 'Ο Ἱερώνυμος ποὺ εἶναι γιὰ τὴ λατινικὴ ἐκκλησία δὲ τι εἶναι οἱ τρεῖς μεγάλοι Ἱεράρχες γιὰ τὴν ὁρθόδοξη, καὶ ποὺ ἥταν σύγχρονός τους, πάλεψε μόταια μέσαι του γιὰ ν' ἀναγκάσει τὸν ἑαυτό του νὰ μὴ διαβάξει τὸν Κικέρωνα καὶ τοὺς ἔθνικοὺς συγγραφεῖς. Καὶ ὃσο γιὰ τὸν Αὐγουστῖνο, αὐτὸς ἔγινε, χωρὶς νὰ τὸ θέλει, ὁ σημαντικώτερος καὶ δὲ πιὸ γερὸς κρίκος ποὺ ἔδεσε τὸ ἀρχαῖο μὲ τὸ νεώτερο εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα. Τὰ ἑλληνικὰ τοῦ Αὐγουστίνου ἥταν ἐλάχιστα, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα του — πνεῦμα ποὺ τὸν ἐμφανίζει ὡς τὸν πρῶτο νεώτερο Εὐρωπαῖο, ἔναν μεγάλο καὶ δραματικὸ πρόδρομο — εἶχε συνθέσει μέσαι του τὰ ἑλληνικὰ καὶ ικλασικὰ στοιχεῖα τῆς διανοητικῆς ζωῆς μὲ ὃσα πολὺ ἀργότερα, στὸν προχωρημένο δυτικὸ Μεσαίωνα, πρόβαλαν ὡς φωμαντικὸς ὀντίλογος, δη-

λαϊδή ώς διαιλεκτικὸ συμπλήρωμα τῶν ἑλληνικῶν, τῶν κλασικῶν στοιχείων. Τί σημασία εἶχε πιὰ γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ὃν δὲ Ἱουστινιανὸς ἔκλεισε, στὰ 529, τὴν νεοπλατωνικὴν Ἀκαδημία τῶν Ἀθηγῶν καὶ ὅλες τὶς ἄλλες «έθνικὲς» σχολές; Τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα δὲν κατοικοῦσε σὲ καμιὰν ἀκαδημία καὶ σὲ καμιὰ σχολή. Ἀπὸ τῇ στιγμῇ ποὺ μὲ τὸν Χριστιανισμὸν ἀνάζησε δὲ τύπος τοῦ ἀνθρώπου ποὺ εἶχε προκύψει ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο, ἐνας τύπος ἀνθρώπου πού, χωρὶς τὸν Χριστιανισμό, θὰ εἶχε χάσει, διποτέ προσπάθησα νὰ δεῖξω, κάθε θέληση ἢ δύναμη ζωῆς, ἀπὸ τῇ στιγμῇ ἐκείνῃ τὸ μεγάλο γεγονός, ἀσχετα ἀπὸ τῇ συνειδητῇ πρόθεση καὶ πολιτικὴ τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας ἢ τῶν αὐτοκρατόρων, εἶχε σημειωθεῖ: ἡ ‘Ἐλλάς εἶχε διασωθεῖ. Καὶ στοὺς βαρβάρους τοῦ Βορρᾶ ποὺ παραλάβαιναν τὸν Χριστιανισμό, παραδιγόταν, μαζὶ μὲ τὸν Χριστιανισμό, καὶ ἡ ‘Ἐλλάς, τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα. Κάτω ἀπὸ τῇ σκέπῃ τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου θεμελιώνεται ἡ ἔννοια τῆς παιδείας ἐπάνω στὴν ἴστοιμη σχέση τῆς ‘Αγίας Γραφῆς μὲ τὸν Βιργíλιο καὶ τὸν Κικέρωνα, ποὺ δὲν στὶς μέρες τους εἶχαν σημάνει τὸν λατινικὸ ἐπίλογο τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, στὶς μέρες τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου ἐσήμαναν τὸν λατινικὸ πρόλογο τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ποὺ ἦταν ταγμένο ν' ἀναγεννηθεῖ. Λίγο ἀργότερα, ἄλλωστε, στὸ Βυζάντιο, ὁ πατριάρχης Φώτιος πήρε τὴ μεγάλη ἱστορικὴ πρωτοβουλία νὰ διασώσει ἄμεσα τὶς ἑλληνικὲς κλασικὲς πηγές.

“Οταν ὁ Ἄνδρεας καὶ ὁ Φίλιππος πήγαν στὸν Ἰησοῦν γιὰ νὰ τοῦ ποῦν ὅτι κάπτοιοι ‘Ἐλληνες θέλουν νὰ τὸν ἴδοῦν, δὲ Ἱησοῦς τοὺς ἀποκρίθηκε καὶ τοὺς εἶπε: «ἐλήλυθεν ἡ ὥρα ἵνα δοξασθῇ δυὶς τοῦ ἀνθρώπου». Μέσα στὴ ρήση αὐτὴ ὑπάρχει ἔναι νόημα ποὺ δὲ Ἄνδρεας καὶ ὁ Φίλιππος δὲ θὰ τὸ καταλάβοιν. Πῶς μποροῦσαν νὰ τὸ καταλάβουν τὴν ὥρα ἐκείνη; ‘Ωστόσο, τὸ νόημα τῶν λέξεων αὐτῶν τοῦ Ἰησοῦ ἔγινε τὸ νόημα τῆς ἱστορίας δυὸ χιλιάδων χρόνων. Δὲ δοξάσθηκε δὲ Ἱησοῦς μόνον, ἐπειδὴ τὴ διδασκαλία του τὴν παράλαβε ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ ἡ ἑλληνικὴ ψυχή. Δοξάσθηκε, ἐπειδή, μαζί του, μαζὶ μὲ τὸν Ἰησοῦ, σώθηκε καὶ ἀναστήθηκε τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα. ‘Ο Ἰσλαμισμὸς μπορεῖ νὰ ἔξαπλωθηκε σ' ἐκτάσεις τεράστιες· ἀλλὰ ἔξαπλωθηκε προπάντων σ' ἐκτάσεις ἐρήμου, στοὺς ἄπειρους κόκκους τῆς ἄμμου ποὺ μέσα τῆς βούλιαζε στατικὰ καὶ μοιρολατρικὰ ἡ ἱστορία. ‘Ο Χριστιανισμὸς

έξοπλώθηκε σ' έκτάσεις πολὺ μεγαλύτερες, προπόντων σὲ έδάφη στέρεαι, στὰ πιὸ πολύχρωμαι λαγκάδιαι, στοὺς πιὸ διαφορετικοὺς λαούς, καὶ προπάντων στὶς κοιτίδες τῶν πιὸ δυναμικῶν πολιτισμῶν, τοῦ ἔλληνικοῦ καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ. Οἱ "Άραβες, οἱ ἐμπνευσμένοι ὀπὸ τὸν Ἰσλαμισμό, ὀφιερώθηκαν καὶ στὰ ἔλληνικὰ γράμμαται, ἀσχολήθηκαν ἴδιαίτεροι μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ἐκολλιέργησαν τὸ ιμαθηματικά, τὴν γεωμετρία τοῦ Εὐκλείδη, τὴν ἀστρονομία, τὴν ἰατρικὴ καὶ μὲ κάποιαν ἴδιαίτερη πρωτοτυπία τὴν χημεία. Ὡστόσο, δὲ μπόρεσαν νὰ ἀξιοποιήσουν δυναμικὰ τὴν ὀφομοίωση τοῦ ἔλληνικοῦ πνεύματος· καὶ ἡ παιροδικὴ συμβίωση τῆς ἀραβικῆς ψυχῆς μὲ τὸ ἔλληνικὸ πνεῦμα — στὴ Βαγδάτη, στὴν Ἀφρικὴ καὶ στὴν Ἰσπανία — εἶναι μονάχαι ἐναὶ γραφικὸ καὶ παιράξενο ἐπεισόδιο στὴν Ἰστορία. Οἱ χριστιανικοί, ὀντίθεται, λαοὶ — ἀκόμα καὶ οἱ χθεσιμοὶ βάρβαροι — γίνονται οἱ δυναμικοὶ συνεχιστὲς τοῦ ἔλληνικοῦ πνεύματος καὶ δημιουργοῦν, μὲ βάση τὸ πνεῦμα τῆς Ἑλλάδος καὶ μὲ κίνητρο ζωῆς τὸν Χριστιανισμό, τὴν Ἰστορία τοῦ κόσμου, ὅπως τὴν ξέρουμε σήμερα. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ικατόφερεν καὶ ὁ Ἰσλαμισμός, ὁ ἀραβικὸς κόσμος, νὰ διασώσει τὴν ἔλληνικὴ σκέψη· ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι τὴν ικαλλιέργεια τῶν ἔλληνικῶν γραμμάτων τὴν παράτησαν οἱ "Άραβες, τὰ ὑπερήφανα αὐτὰ παιδιὰ τῆς ἐρήμου, ὅταν εἶδαν ὅτι οἱ χριστιανικοὶ λαοὶ τῆς Εύρωπης πήρον αὐτοὶ τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴ συστηματικὴ ἀναγέννηση τοῦ ἔλληνικοῦ πνεύματος· ὀφοῦ δὲ μποροῦσαν νάχουν τὸ ἀποκλειστικὸ προνόμιο τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, προτίμησαν νὰ κόψουν κάθε δεσμὸ μαζί του καὶ μὲ τὴν ἔλληνική, γενικώτερα, σκέψη. Δὲν ἥθελαν νὰ ὑπάρχουν κι' ἄλλοι συνιδιοκτῆτες τοῦ αὐτοῦ ἀγαθοῦ. Ἄλλα καὶ ἀν κάνουμε τὴν ὑπόθεση, ὅτι οἱ χριστιανικοὶ λαοὶ θάφιναν τοὺς "Άραβες νὰ παιραλάσουν μόνοι τους τὴν ἔλληνικὴ κληρονομιά, τί θὰ γινόταν τόχαι μὲ τὴν κληρονομιὰ αὐτῆς; Εἶναι ἀδύνατο νὰ φαντασθοῦμε, ὅτι ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ ψυχὴ καὶ τὸν Ἰσλαμισμὸ θὰ μποροῦσε νὰ προκύψει ἡ οὐσιαστικὴ ἀναγέννηση τοῦ ἔλληνικοῦ πνεύματος καὶ ἡ δημιουργία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου, ὅπως τὸν ξέρουμε. Τὰ ἔλληνικὰ γράμματα θὰ τὰ καλλιεργοῦσαν οἱ "Άραβες, ὅπως καλλιεργοῦν τὸ πνεῦμα τοῦ Κορανίου, στατικά, γραμματικά, μοιρολατρικά.

10.— Μήπως θὰ μποροῦσαν, διμως, οἱ Ἰουδαῖοι νὰ πραγματοποιήσουν ὅτι ἐπραγματοποίησαν οἱ χριστιανικοὶ λαοί; "Αν εἶχε ἀπουσιάσει ἀπὸ τὴν Ἰστορίας δ Ἀριστιανισμός, δὲ θὰ μπο-

ροῦσε, τάχα, δ 'Ιστραήλ, που οί προφήτες του τὸν εἶχαν ὀπλίσει μὲ τὴν πιὸ θαυμαστὴν ιστορικὴν καρτερίαν, νὰ σώσει τὸν Ἑλληνο-ρωμαϊκὸν κόσμον ἀπὸ τὴν ἡθικὴν καὶ ύλικὴν ἀποσύνθεσην, καὶ μὰ δημιουργήσει τὸ νεώτερο εὐρωπαϊκὸν κόσμον, διποτες τὸν ξέρουμε ἥ σὲ μιὰ κάποια ἀνάλογη μορφή;

Τὸ ἔρώτημα εἶναι θεμιτό· ἥ μόνη δμως δυνατὴ ἀπόντηση εἶναι ἀρνητική. 'Ο 'Ιστραήλ εἶναι ἐναὶ μεγάλο ιστορικὸ φαινόμενο. ἐναὶ φαινόμενο, δμως, που τὸ μεγαλεῖο του ἥταν ταγμένο νὰ περιορισθεῖ ιστορικὰ μέσα' στὸν ἑαυτό του, στὸν ἐρμητικῶτατος κλειστὸν ἑαυτό του. Καμιὰ ψυχὴ λαοῦ δὲν ἐμφανίζεται στὴν ιστορία τόσο στεγανὴ ὅσο ἡ ψυχὴ του 'Ιστραήλ. 'Η δύναμη της ἥταν δύναμη δικῆ της, ἀποκλειστικὰ δικῆ της, καὶ δὲν ἤθελε ἥ δὲ μποροῦσε νὰ γίνει καὶ δύναμη ὄλλων λαῶν, νὰ μεταβιβασθεῖ σὲ ὄλλους. 'Ο 'Ιστραήλ, στὴν ιστορικὴν ζωὴ του, εἶχε δυὸ μεγάλες φάσεις: τὴν φάση τῆς δουλείας καὶ τὴν φάση τῆς διασπορᾶς. 'Η δεύτερη ἀρχισε ἐντατικὰ δυὸ - τρεῖς αἰῶνες π. Χ., κ' ἔτσι διασταυρώθηκε μὲ τὴν πρώτη. Οὔτε ὡς ὑπόδουλος, οὔτε στὴν κατάσταση τῆς διασπορᾶς του, δὲ θέλιησε δ 'Ιστραήλ ποτὲ νὰ ἐπηρεάσει τὸν κατακτητή του ἥ τὸ ξένο περιβάλλον του, κι' ἀκόμα λιγότερο νὰ ἐπηρεασθεῖ ὀπτὸ τὸν κατακτητὴν ἥ τοὺς ξένους. 'Η δύναμη του ἥταν ἥ κλειστὴ ὄμυνα, ποτὲ ἥ ἀφομοίωση, ἥ ἐνεργητικὴ ἥ ἥ παθητική. Κι' αὐτὸς δ προσηλυτισμὸς ἀσκήθηκε ἀπὸ τοὺς 'Ιουδαίους σὲ περιορισμένη ἔκταση. Κι' ἀκόμα λιγότερο ἀσχολήθηκαν οἱ 'Ιουδαῖοι μὲ τὴν ἀφομοίωση ξένων πολιτισμῶν που κι' αὐτὴ εἶναι μιὰ δύναμη, ὅταν ὁ πολιτισμὸς που τάσσεσαι ν' ἀφομοιώσεις εἶναι μεγάλος καὶ θὰ χανόται ὃν δὲν τὸν ἀφομοίωνες. 'Ο 'Ιστραήλ δὲν ἐνδιαφέρθηκε διόλου γιὰ τὸν Ἑλληνικὸ πολιτισμό, καὶ ὅταν τὸ πυεῦμα τῆς 'Ελλάδος, στὶς ὠρες τῆς ποιραικῆς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἐκινδύνευε νὰ χαθεῖ, δὲν ἔδειξε καμιὰ διάθεση γιὰ νὰ τὸ σώσει. 'Ο 'Ιωσηπος που ἔζησε, ἔδραισε καὶ ἔγραψε στὸν Α' αἰῶνα μ.Χ. καὶ που συνδυάζει μέσα του τὸν ισραηλιτικὸ πατριωτισμὸ μὲ Ἑλληνομάθεια καὶ μὲ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ συνείδηση, ἥταν μιὰ χτυπητὴ καὶ περίεργη ἔξαίρεση. Μόνο στοὺς τελευταίους αἰῶνες, ἀφοῦ κράτησαν χιλιάδες χρόνια κλειστὴ μέσα στὸν ἑαυτό τους τὴν ψυχὴ τους, ἀποφάσισαν οἱ 'Ιστραηλίτες ν' ἀνοίξουν λίγο - λίγο τὰ παράθυρά της καὶ ἀρχισαν νὰ ἐπηρεάζονται καὶ νὰ ἐπηρεάζουν. Αὐτό, δμως, ἔγινε, ὅταν πιὸ ὀβασισμένος στὴν 'Ελλάδα, στὸν Χριστιανισμὸ καὶ στὰ βόρεια

λαϊκά στοιχεῖα εύρωπαικός κόσμος εἶχε σχηματισθεῖ καὶ μπεῖ στὸ δρόμο τῆς παγκόσμιας ἀποστολῆς του.

"Ἐτσι, οἱ Ἰουδαῖοι ἦταν πολὺ λιγότερο κι' ἀπὸ τοὺς Ἀραβεῖς ταγμένοι νὰ παραλάβουν καὶ νὰ σώσουν τὴν Ἑλληνικὴν κληρονομίαν. Ἡ ἱστορικὴ στάση τους, γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, ἦταν ὅπολυται ἀρνητικὴ πρὸς τὰ ἔξω, καὶ θετικὴ μόνο πρὸς τὰ μέσα, πρὸς τὸν ἕδιο τὸν ἐκεῖτον. Ἡ ψυχὴ τοῦ κάθε Ἰουδαίου ἦταν καὶ μιὰ πολιορκημένη πόλη ποὺ δὲν ἔννοοῦσε νὰ παιραδοθεῖ, οὔτε δύνατος καὶ γὰρ ἐπιχειρήσει μιὰ βίαιη ἔξοδο. Κλειστὸς δὲ Ἰσραὴλ μέσ' στὸν ἕδιο τὸν ἐκεῖτον, μὲ τὸ βαθὺ αἴσθημα ὃτι εἶναι ὁ περιουσιος λαός, δὲν ἤθελε νὰ πάρει στὰ χέρια του τὸν κόσμο. "Ἄν δὲ κόσμος χανόταν, ἀν ἡ ὅποσύνθεση τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν λαῶν ποὺ ἦταν φορεῖς του δὲν εἶχε ὀνακοπεῖ μὲ τὴν ἔλευση τοῦ Ἰησοῦ καὶ μὲ τὴ νέα ἐλπίδα ποὺ χάρισε στοὺς ἀνθρώπους ὁ Χριστιανισμός, ἀν, μ' ὅλλα λόγια, σημειώνοταν ἔνας νέος μεγάλος κατακλυσμός, ὁ Ἰσραὴλ, παρακολουθώντας μὲ ὅπάθεια τὰ γεγονότα καὶ ὀφίνοντας τὸν κόσμο νὰ χαθεῖ, θὰ διεκδικοῦσε μόνο τὴ δική του σωτηρία μέσα σὲ μιὰ καινούργια κιβωτό. Τὸ ὄρος Ἀραράτ ἦταν τὸ μόνιμο σύμβολό του. Καὶ μέσ' στὴν κιβωτὸ δὲ θὰ φρόντιζε νὰ πάρει μαζί του καὶ νὰ διασώσει τίποτα ποὺ νὰ θυμίζει τὸ Ἑλληνικὸ πνεῦμα, τίποτα ποὺ ινάναι ἔξω ἀπὸ τὴ δική του παράδοση, ἀπὸ τοὺς νόμους καὶ τοὺς προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ.

Μὲ τὸν Χριστιανισμὸ δὲν παραδόθηκε μόνο τὸ Ἑλληνικὸ πνεῦμα στοὺς λαοὺς ποὺ ὅπάρτισαν τὸν καινούργιο εὐρωπαικό κόσμο, ὅλλα παραδόθηκε σ' αὐτοὺς καὶ ὁ λόγος τῶν προφητῶν τοῦ Ἰσραὴλ ποὺ ὁ ἕδιος ὁ Ἰσραὴλ ἤθελε νὰ κρατήσει μόνο γιὰ τὸν ἐκεῖτον. "Ἐτσι ἡ δημιουργικὴ ἐπίδραση τοῦ λόγου τῶν προφητῶν δὲν ὀσκήθηκε μόνον ἐπάνω στὴν ψυχὴ τῶν Ἰσραηλίτων, ὅπλιζοντάς την μὲ τὴ δύναμη τῆς πιὸ θαυμαστῆς ἱστορικῆς καιρτερίας, ὅλλα ὀσκήθηκε, μὲ μεσόζονται τὸν Χριστιανισμό, κ' ἐπάνω στὴν ψυχὴ ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, βιοηθῶντας κι' αὐτοὺς στὴν ἀντιμετώπιση τῶν μεγάλων ἴστορικῶν δοκιμασιῶν ποὺ τοὺς εἶχε ἐπιφυλάξει ὁ Θεός, ὁ ἕδιος Θεός ποὺ οἱ Ἰουδαῖοι τὸν ἤθελαν μόνο δικό τους.

'Ο Ἰησοῦς ἤρθε στὸν κόσμο, κ' ἔσωσε τὸν κόσμο, ἵνα πληρωθῶσι τὰ ρηθέντα διὰ τῶν προφητῶν. Οἱ προφῆτες, χωρὶς νὰ τὸ θέλει ὁ Ἰσραὴλ, ἔγιναν ἔτσι προφῆτες ὅλων τῶν λαῶν, τῶν χρι-

στιανικῶν λαῶν. 'Ο Ιησοῦς ἔκαμε τὸ λόγο τους παγκόσμιο. Καὶ στὸ λόγο τῶν προφητῶν πρόσθεσε τὸ δικό του λόγο ποὺ εἶναι ὁ πιὸ ἀνθρώπινος καὶ ταυτόχρονα ὁ πιὸ θεῖος. «Μὴ νομίσητε ὅτι ἥλθον καταλῦσαι τὸν νόμον ἢ τοὺς προφήτας· οὐκ ἥλθον καταλῦσαι ἀλλὰ πληρώσαι». 'Ο μεγαλύτερος ἐπονοστάτης τῶν αἰώνων δὲ χρειάστηκε μὲν καταλύσει τίποτα· δὲν καταδέχθηκε νὰ καταλύσει. 'Επάνω στοὺς νόμους τοὺς παλαιοὺς ἔχτισε τὸ νέο νόμο. 'Επάνω στοὺς καιρικοὺς τὸν αἰώνιο. 'Ο μεγαλύτερος ἐπονοστάτης τῶν αἰώνων δὲν ἦταν λύκος· ἦταν ὄμινός.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο ΤΡΙΤΟ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΠΙΧΟΡΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
Εποχή μας
καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανικοὶ αἰῶνες

ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ ἔχει πολλὲς ὅμοιότητες μὲ τοὺς χρόνους ἐκείνους ποὺ μέσ' ἀπὸ τὰ βάθη τους ἀρχίσε νὰ προβάλλει ὁ Χριστιανισμός. Καμιὰ ὅμοιότητα δὲ σημαίνει, βέβαια, ταυτότητα. Οἱ διαφορὲς εἶναι πάντα πολὺ μεγαλύτερες ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ μοιάζουν. Τὰ χαρακτηριστικά, δημως, αὐτὰ ἔχουν πολὺ μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ τὶς διαφορές. Σημασία γιὰ ποιούς; Γιὰ μᾶς ποὺ ζοῦμε κάτω ἀπὸ τὴ σκιὰ τοῦ ἀγνωστοῦ μέλλοντος καὶ ποὺ κάποιο γνωστὸ καὶ κάπως ὅμοιο παρελθὸν θὰ μποροῦσε ἵσως νὰ μᾶς βοηθήσει.

2.—"Οταν μιλάμε γιὰ τὴν «ἐποχή μας», ποιὰ ἐποχὴ ἐννοοῦμε;

Τὰ ὄρια τῶν καιρῶν δὲν εἶναι ἀπτά, δὲν καθορίζονται εὔκολα. Ἀπὸ πότε ἀρχίζει, τόχα, ἡ ἐποχή μας; Μέσα στὸ ἄπειρο τοῦ χρόνου — ἔναι ἄπειρο ποὺ διναιρεῖ τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου καὶ τὴν κάνει νὰ ἐκτοπίζεται ἀπὸ τὴν ἀσύλητη ἔννοια τῆς αἰώνιότητας — ποὺ ὑπάρχουν τὰ ὄρια, τὰ πέρατα, οἱ διαχωριστικὲς γραμμές; Στὸ βάθος, ὁ ἴδιος ὁ ιστορικὸς χρόνος — σὰν «εἰκόνω» τῆς αἰώνιότητας, ὅπως λέει οι' ὁ Πλάτων στὸν «Τίμαιο» — εἶναι μιὰ ἀφαίρεση· ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ πιὸ ἀφηρημένο καὶ ἀσύληπτο πράγμα ποὺ ὑπάρχει, καὶ ποὺ ὑπάρχει πέρ' ἀπὸ τὴ σκέψη μας· ὁ ιστορικὸς χρόνος εἶναι μιὰ ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ ἄπειρο. Τὸ ἄπειρο δὲν ἐπιδέχεται τεμαχισμοὺς καὶ ἀφο-

ρέσεις· ή ἀφαίρεση εἶναι τεχνητή. Καὶ δῆμως, ζοῦμε καὶ ὑπόρχουμε μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀφαίρεση, μέσα στὸ ἀνύπαρκτο· ή κίνησή μας μετριέται μὲ τὸ χρόνο, μ' αὐτὸ τὸ ἀφηρημένο καὶ ουσιαστικὰ ἀνύπαρκτο μέτρο· κ' ἡ ζωή μας μετριέται μ' αὐτό· δὲ μετριέται, δῆμως, ὁ θάνατός μας· μ' αὐτὸν μπαίνουμε, θίσως, στὸ προγματικὰ ὑπαρκτό, ἀλλὰ ἄγνωστο.

“Ἄς μιλήσουμε, δῆμως, γιὰ τὰ δριαὶ τῶν καιρῶν, γιὰ τὰ δριαὶ τοῦ ιστορικοῦ χρόνου, δῆμως τὰ ζοῦμε ἢ τὰ συγκροτοῦμε ἐκ τῶν ὑστέρων συμβατικά, θεωρητικά. “Οπως ἡ θεωρία τοῦ Νεύτωνος γιὰ τὴν ταχύτητα μᾶς εἶναι ἀρκετὴ γιὰ τὶς ἐπίγειες ιανήσεις μας, καὶ δὲ “Αἰνσταϊν, ἡ νεώτερη ἀστρονομία καὶ ἡ ἔρευνα τοῦ ἀτόμου ἀποκάλυψαν τὴν ἀνεπόρκειά της, ἔτσι καὶ ἡ θεωρία τῆς ιστορίας μὲ μέτρο καὶ κριτήριο τὸν ιστορικὸ χρόνο εἶναι ἀρκετὴ γιὰ τὶς ἐπίγειες ἔξελίξεις τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἔστω καὶ δὲν τὸ μέτρο ποὺ χρησιμοποιοῦμε εἶναι μιὰ αὐθαίρετη ἀφαίρεση τοῦ νοῦ μας. Οἱ ἐποχὲς τῆς ιστορίας μπορεῖ νάναι μονάχα στιγμές· μπορεῖ γὰρ μὴν εἶναι οὔτε καν στιγμές. Κι' δῆμως γιὰ μᾶς εἶναι «ἐποχές», ἔχουν διαστάσεις μετρητές, κάπου καὶ κάποτε ἀρχίζουν, κάπου καὶ κάποτε τελειώνουν· μέσ' στὴ δική μας τὴ συνείδηση ἀρχίζουν καὶ τελειώνουν· ὥστόσο κι' αὐτό, τὸ δὲ ταίρνουν μιὰ θέση μέσ' στὴ συνείδησή μας, εἴν' ἐνα γεγονός· γιατί κ' ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὀπωσδήποτε κάποιο γεγονός.

3.—“Οσοι ζοῦσαν στὸ Μεσαίωνα δὲν εἶχαν τὴ συνείδηση δὲι ζοῦν στὸ Μεσαίωνα. “Οσοι ἔζησαν στὴν Ἀναγέννηση, προπάντων στὴν Ἰταλία, εἶχαν τὴ συνείδηση δὲι ζοῦν σὲ μιὰ νέα ἐποχή. “Άλλες ἐποχὲς τὶς λέμε «ἐποχές» καὶ τὶς ἐντοπίζουμε δροθετικὰ μέσ' στὸν ιστορικὸ χρόνο ἐκ τῶν ὑστέρων· ἄλλες πόλι τὶς ἔνιωθαν οἱ ᾽διοι οἱ ἀνθρωποι ποὺ ζοῦσαν μέσα στὸ χρονικὸ τους πλαίσιο σὰν κάτι ἴδιαίτερο, σὰν κάτι βασικὰ πρωτότυπο, σὰν κάτι νέο. Τί συμβαίνει μὲ τὴν ἐποχή μας; Τί συμβαίνει μὲ μᾶς; Τὴ ζοῦμε, τάχα, ἐμεῖς, τὴν ἐποχή μας σὰν κάτι ἴδιαίτερο καὶ βασικὰ νέο;

Νομίζω, ναί. Νομίζω, μάλιστα, δὲι καμιὰ ἐποχὴ δὲν εἶχε τόση συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της δῆσην ἔχει ἡ ἐποχή μας, δηλαδὴ οἱ ἀνθρωποι καμιᾶς ὄλλης ἐποχῆς δὲν εἶχαν τὴ συνείδηση δὲι ξεχωριζαν διπό τους ἀνθρώπους τῶν ὄλλων ἐποχῶν τόσο, δέσο πιστεύουμε ἐμεῖς δὲι ξεχωρίζουμε. Πιστεύουμε δὲι ξεχωρίζουμε

— καὶ ἀληθινὰ ξεχωρίζουμε — σχεδὸν σ' ὅλα ὅσα ἀφοροῦν τὴν ἔξωτερική μας ζωή, τοὺς ἔξωτερικοὺς ὅρους τῆς ζωῆς. Ταξιδεύουμε καὶ ἐπικοινωνοῦμε μεταξύ μας μὲν μέσα καὶ ταχύτητες ποὺ κοινένας πρὶν ὀπὸ τὴν ἐποχή μας δὲ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιῆσει ἥτις ικανή νὰ σκεφθεῖ κῶν πώς κάποτε θάτοιν στὴ διάθεση τοῦ ἀνθρώπου. Διαθέτουμε δυνάμεις παιραγωγῆς ποὺ ἔχουν πολλαπλασιάσει τ' ἀγαθὰ τῆς γῆς — τὰ φυσικὰ καὶ τὰ τεχνητὰ — σὲ βαθὺ τέτοιο καὶ μὲ δύμεσες μελλοντικὲς πιθανότητες τέτοιου πολλαπλασιασμοῦ ποὺ ἡ ἴδια ἡ λειτουργία τοῦ φαινομένου τῆς παιραγωγῆς ἔχει ριζικὰ ἀλλάξει. "Έχουμε φθάσει, μὲ τὴν πρόοδο τῆς ὑγιεινῆς καὶ τῆς ιατρικῆς, ὅπα μὲ τὴ μείωση τῆς θυησιμότητας, μὲ τὴν αὔξηση τοῦ μέσου ὅρου ζωῆς, σὲ τέτοιες πυκνότητες πληθυσμῶν καὶ μπροστὰ στὸν κίνδυνο ν' αὔξηθοῦν ὀκόμα τόσο φί πυκνότητες αὐτὲς ποὺ ἡ γῆ δλόκληρη, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ιστορία, προβάλλει στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου στενή, πολὺ στενή, ἐπικίνδυνα πεπερασμένη. Γιὰ πρώτη φορά, ἐπίσης, αἰσθανόμαστε δλόκληρη τὴ γῆ, δλόκληρο τὸν ἀνθρώπινο κόσμο, σὰν ἔνιαίς μονάδα ιστορίας. Πολεμάμε μὲ τέτοιον τρόπο — καὶ χρησιμοποιοῦμε ἥτις ξέρουμε ὅτι μποροῦμε νὰ χρησιμοποιήσουμε τέτοια μέσα καταστροφῆς — ποὺ δὲ πόλεμος σήμερα δὲ διαφέρει μόνο σ' ἕκταση, ὀλλὰ διαφέρει ριζικά, στὴν ἴδια του τὴν ἔννοια καὶ τὴν ποιότητα, ἀπ' ὃ τι ἔχαρακτήριζε ἔως χθὲς ἡ ιστορία μὲ τὴ λέξη «πόλεμος». Ξέρουμε τόσα γιὰ τὶς φυσικὲς δυνάμεις ἥ μᾶλλον μαθαίνουμε, ἀνακαλύπτουμε, ἐφευρίσκουμε καὶ ἀξιοποιοῦμε τόσα σὲ δυὸ - τρεῖς δεκαετίες ὅσα οὕτε σὲ χιλιάδες χρόνια δὲν κατάφερναν οἱ ἀνθρώποι ὄλλοτε νὰ μάθουν καὶ ν' ἀξιοποιήσουν.

Χρειάζεται, τάχα, νὰ πῶ περισσότερα; Εἶναι δλοφάνερο πώς ξεχωρίζουμε — κ' ἔχουμε ἔντονη τὴ συνείδηση πώς ξεχωρίζουμε — ὀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ὅλων τῶν ὄλλων ἐποχῶν. Ἡ ἐποχή μας εἶναι, στὴν ιστορία, ἡ πρώτη ποὺ μέσα στὸ πλαισιό της οἱ ἔξωτερικοὶ ὅροι τῆς ζωῆς πήραν μιὰ τόσο χτυπητὴ πρωτοτυπία κ' ἔναν τέτοιο δυναμισμό, ποὺ ἀρκοῦν αὐτοὶ μόνοι τους γιὰ νὰ δώσουν τὴ σφραγίδα μιᾶς νέας ἐποχῆς. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἔχει δροιματικὴ σημασία. Οἱ ἀνθρώποις ξεπεράστηκε ὀπὸ τὰ ἔργα του· κ' ἔτσι δὲ δίνει πιὰ δὲ ἴδιος, δὲ ἐσωτερικὸς ἐαυτός του, τὸν τόνο καὶ τὸ χρῶμα στὴν ἐποχὴ ποὺ μέσα της ζεῖ, ὀλλὰ τὸν τόνο καὶ τὸ χρῶμα τὰ δίνουν τὰ ἔργα του, οἱ ἔξωτερικοὶ ὅροι τῆς ζωῆς

του· ὅχι τὰ ἔργα του ἐκεῖνα πού, ὅπως ὁ Παιρθενῶν ἢ ἡ Νότρ-Ντάμ τῶν Παρισίων, ὀνταναικλοῦν ώς ἐνα μεγάλο βαθμὸ τὸν ἐσωτερικὸν ἑαυτό του καὶ ταυτίζονται μαζί του, ὀλλὰ τὰ ἔργα του ἐκεῖνα ποὺ ξεφεύγοντας ἀπὸ τὴ σκέψη καὶ ἀπὸ τὸ χέρι του γίνονται μιὰ πραγματικότητα ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν φυχὴ του, γίνονται κάτι τὸ φοβερὰ αὐτόνομο ποὺ ξεπερνάει τὴ θέληση καὶ τὴν ὑποκειμενικὴ δύναμή του. Ὁ Κάρολος Μάρκ, ὃν καὶ στὶς μέρες του δὲν εἶχε μπεῖ ὀκόμαι ἡ ἐποχὴ μας πέρα γιὰ πέρα στὸ δρόμο της, κατάφερε νὰ συλλάβει τὸ φοβερὸ αὐτὸ φαινόμενο, ὀλλὰ μὲ τὴ μίζερη μικροαστικὴ του σκέψη, μὲ τὸν πολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ὑποκειμενισμὸ του καὶ μὲ τὴν ἐγελιανὴ σχολαιστικότητα τοῦ ιστορικοῦ ὄργανου του (τῆς δῆθεν ὑλιστικῆς διαλεκτικῆς) ἔδωσε στὸ φαινόμενο, ποὺ διαπίστωσε ἡ διαιτολογία, τὴν ἀξίᾳ μιᾶς ἀπόλυτης ἀλήθειας ἴκανης νὰ ἐξηγησει μὲ τρόπο μονολιθικὸ δλόκληρη τὴν ιστορία τῆς ἀνθρωπότητας, κ' ἔχρησιμοποίησε, ὄλλωστε, τὴ διαπίστωσή του ὡς πολιτικὸ πρόγραμμα καὶ ὡς σημαία πολιτικοῦ κινήματος. Τὰ πνεύματα, στὸ ἐπαναστατικὸ ἔτος 1848, ἥταν πολὺ στενά· ὀκόμαι καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Μάρκ. Τοὺς ὄρεσαν τὰ σχῆματα, στὴ θεωρία καὶ στὴν πολιτικὴ πράξη. Ἐνόμιζαν πὼς μὲ τὰ σχῆματα δαμάζεται ἡ ἀλήθεια.

4.—‘Ο Μάρκ ἐδίδαξε — καὶ μιλῶντας γι’ αὐτόν, μιλᾶμε καὶ γιὰ τὸν συνεργάτη καὶ ὀδερφικό του φίλο Φρειδερίκο “Ἐγγιελς” — ὅτι τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, στὸν τομέα τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν ὑέσων παραγωγῆς, ἀποκτοῦν μιὰ δική τους, αὐτόνομη, ὑπόσταση, καὶ γίνονται μάλιστα τὸ κίνητρο γιὰ ὅλες τὶς ὄλλες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, γίνονται δὲ νόμος ποὺ καθορίζει κυριαρχικὰ τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες τῆς ζωῆς, καθὼς καὶ τὴν πνευματικὴ καὶ ἡθικὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου. Στὴ θεωρία αὐτὴ βρίσκεται μιὰ μεγάλη ἀλήθεια κ' ἐνα μεγάλο ψεύδος. Ὁ Μάρκ ἐγενίκευσε τὴ διαπίστωση ποὺ ἔκαμε στὶς μέρες του — καὶ ποὺ τὴν ἔκαμε μὲ μεγάλη θεωρητικὴ ὁξυδέρκεια — χρονικὰ καὶ οὐσιαστικά. Ποτὲ ἡ τεχνική, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ μας, δὲν εἶχε τὸν κυριαρχικὸ χαρακτῆρα ποὺ διεκδικεῖ σήμερα. Ὅλλα καὶ σήμερα, μολονότι δίνει τὸν τόνο σὲ μιὰν δλόκληρη ἐποχή, δὲν κατάφερε νὰ ἐκτοπίσει ἢ νὰ ὑποτάξει ἀπόλυτα κάθε ὄλλον παράγοντα ζωῆς, πνευματικὸ ἢ ἡθικό, γεωγραφικὸ ἢ βιολογικό.

Πρίν άπό τήν ἐποχή μας, ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν μέσων παιραγωγῆς ήταν ἔμνοι φαινόμενο ἀσήμαντο. Ἀναμφίβολοι εἶναι, βέβαια, ὅτι καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ — δηλαδὴ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ τεχνικὴ ήταν ἔως χθὲς ἕνας ἀσήμαντο φαιγόμενο — ἐπηρέαζε ἔμμεσας ἡ ἀρνητικὰ τὶς ὄλλες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς. Τὶς ἐπηρέαζε ἔμμεσας ἡ ἀρνητικά, γιατὶ ἀπλούστατα ἄφινε πιὸ ἐλεύθερη καὶ ἀδέσμευτη τῇ δράσῃ ὅλων τῶν ὄλλων παιραγόντων τῆς ζωῆς. Στὴν περίφημη φράση τοῦ Μάρξ: «ὁ χειροκίνητος μύλος μᾶς δίνει τὴν κοινωνίας μὲ τὸν κυρίαρχο» (δηλαδὴ τὸν δεσποτικὸ φεουδάρχη), «ἐνῷ δ ἀτμοκίνητος μύλος μᾶς δίνει τὴν κοινωνία μὲ τὸν ικεφολαιοκράτη βιομήχανο», τὸ πρῶτο σκέλος τοῦ συλλογισμοῦ δὲ σημαίνει σχεδὸν τίποτα, ἐνῷ τὸ δεύτερο σημαίνει κάτι, καὶ μάλιστα κάτι τὸ ἀρκετὸ σημαντικό. Χειρολαβεῖς γιὰ τὴν κίνηση καὶ τὴν ἀναμετάξυ τους προστριβὴ τῶν κυλινδρικῶν λίθων ποὺ οἱ ἐπίπεδες ἐπιφάνειές τους συνθλίβουν καὶ κονιοποιοῦν τὸ σιτάρι, ήταν γνωστὲς καὶ στὴν ἀρχαίᾳ Ἑλλάδα τὸ γεγονός ὅμως αὐτὸ δὲν προκάλεσε διόλου τὴν δμοιόμορφη παντοῦ διάρθρωση τῆς κοινωνίας, τῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ τῆς πνευματικῆς καὶ ἡθικῆς ζωῆς: δ ἀρχαῖος ἔλληνικὸς μύλος (δὲς τὸν πάρουμε τὸ μύλο, ὅπως τὸν παίρνει φυσικὰ καὶ δ Μάρξ, ὡς ἔξωτερικὸ μονάχα σύμβολο ἐνὸς δρισμένου καθεστώτος τεχνικῆς) μπορεῖ νὰ διευκόλυνε τὴ διατήρηση τῆς δουλείας, ὀλλὰ δὲν ἐμπόδισε, ἀπὸ τὴν ὄλλη μεριά, ι' ἀναπτυχθοῦν, κάτω ἀπὸ τὴ δῆθεν κυριαρχικὴ του νομοτέλεια, οἱ πιὸ μεγάλες ποικιλίες κοινωνικῶν μορφῶν ζωῆς, πολιτευμάτων (ἀπὸ τὴ δημοκρατία ὡς τὴν τυραννίδα) καὶ πνευματικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ροπῶν· θάταν ἀστεῖο δὲν λέγαμε ὅτι ὅλα αὐτὰ πρέπει μ' ἀποδοθοῦν στὸν... χειροκίνητο μύλο. Οὔτε δ ὑδρόμυλος, ποὺ τὸν ἀναφέρει δ Βιτρούβιος στὸ ἔργο του «περὶ ἀρχιτεκτονικῆς» (ἔργο ποὺ γράφηκε ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο ἀρχιτέκτονα γύρω στὸ ἔτος 25 π. Χ.), δὲν ἐπηρέασε τὴν κοινωνική, πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ ἐξέλιξη τῆς ιστορίας. Τὸ μόνο ποὺ μποριοῦμε νὰ ποῦμε εἶναι τοῦτο: ὅτι ἡ τεχνικὴ καὶ οἱ παιραγωγικὲς δυνάμεις, πρὶν ἀπὸ τὸν δεῖμὸ καὶ τὸν ἡλεκτρισμό, ήταν τόσο στοιχειώδεις κι' ἀποτελοῦσσαι ἔναν τόσο ἀσήμαντο παιράγοντα στὴν ιστορικὴ ἐξέλιξη, ὥστε ἄφιναν στὴ δράσῃ ὅλων τῶν ὄλλων παιραγόντων τῆς ζωῆς ἔναι περιθώριο πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ όκεινο ποὺ ἀφίνουν ἡ τεχνικὴ καὶ οἱ παιραγωγικὲς δυνάμεις μετὰ τὸν ΙΙ^ο αἰώνα.

Τὸ πρῶτο, λοιπόν, σκέλος τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ Μάρξ δὲ σημαίνει σχεδὸν τίποτα. Τὸ δεύτερο σημαίνει, βέβαια, κάτι τὸ σημαντικό. Πραγματικά, ὁ κεφαλαιοκράτης βιομήχανος θὰ ήταν ὀδύνοστο γὰρ σημειώσει τὴν παρουσία του στὴν κοινωνία, ὅν δὲ γινόταν ἡ ἐφεύρεση τῆς ἀτμοκίνητης μηχανῆς. Ἀλλὰ τί σημαίνει κι' αὐτό; Σημαίνει, τόχα, ὅτι ὅλες πιὰ οἱ ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, ὕστερ' ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα, προσδιορίζονται κυριαρχικὰ ἀπὸ τὴν ἀτμοκίνητη ἥ, ἀργότερα, τὴν ἡλεκτροκίνητη μηχανὴ καὶ ἀπὸ τὸν καπιταλισμό; Σημαίνει, τόχα, ὅτι ὅλα τὰ ἴστορικὰ γεγονότα, πολιτικά, πολεμικά, ήθικά, πνευματικά καὶ κοιλιτεχνικά, βρίσκονται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα, σὲ κόθε μόρτῳ τῆς οὐσίας τους, αἰτιοκρατικὰ προσδιορισμένοι ἀπὸ τὸν καπιταλισμό; Μόνον ἡ μικροαστικὴ ἀφέλεια τῶν φαινοτικῶν φίλων Μάρξ καὶ "Ἐνγκελς μποροῦσε νὰ ἐπιτρέψει μιὰ καταφοτικὴ ἀπάντηση στὰ παραπάνω ἔρωτή ματα.

'Η ἀλήθεια εἶναι ὅλη, κ' ἔχει μάλιστα ἔναν πολὺ πιὸ δραματικὸ χαρακτήρα. 'Ο Μάρξ διαπίστωσε ἔνα φαινόμενο ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάστηκε ἔτσι ἔντονο. 'Η τεχνικὴ καὶ οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις ἐπηρέασαν ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, στὸν ΙΘ' αἰώνα, σο δὲν τὶς εἶχαν ποτὲ πρὶν ἐπηρεάσει. 'Επειδὴ ὁ Μάρξ τὸ εῖδε αὐτὸ στὶς ιμέριες του, νόμισε ὅτι τὸ ἕδιο συνέβαινε πάντοτε. Καὶ ἐπειδὴ τὸ διαπίστωσε πρῶτος μὲθεωρητικὴ σαφῆνεια, νόμισε ὅτι ὁ ἐπηρεασμὸς ὅλων τῶν μορφῶν καὶ περιεχομένων τῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν τεχνικὴ τοῦ ΙΘ' αἰώνα δὲν ἦταν μοινόχαι ἔναις ἐπηρεασμός, ὅλλα ἦταν κάτι ἀπόλυτο: ἔναις αἰτιοκρατικὸς προσδιορισμὸς βασισμένος σὲ μιὰν ἀπόλυτη ἴστορικὴ νομοτέλεια. 'Ἐμεῖς ᾧς μείνουμε στὸν ἐπηρεασμὸ ποὺ σημειώθηκε πραγματικὰ σὰν ἔνα φαινόμενο ἴστορικὰ πρωτότυπο. Τὸ μεγάλο χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς μας εἶναι ἀκριβῶς αὐτό: ἡ τεχνικὴ καὶ οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις πήραν ξαφνικά, μέσαι σὲ λίγες δεκαετίες, ίμιὰ τέτοια μορφὴ ποὺ ὅλες οἱ ὅλες μορφὲς καὶ ὅλαι τ' ὅλλα περιεχόμενα τῆς κοινωνικῆς καὶ ἀτομικῆς ζωῆς ἐπηρεάσθηκαν φιζικά. Τὰ περιθώρια, μ' ὅλλα λόγια, γιὰ τὴ δράση ὅλων τῶν ὅλλων παραγόντων τῆς ζωῆς, προπάντων τῶν πνευματικῶν καὶ ήθικῶν παραγόντων, στένεψαν καταπληκτικά. "Αν στὶς ιμέρες τοῦ Μάρξ τὸ μεγάλο αὐτὸ καὶ φοβερὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς μας δὲν ἦταν πολὺ εύδιόκριτο καὶ χρειαζόταν ἡ ὁξυδέρκεια τοῦ Μάρξ γιὰ νὰ τὸ συλλάβει, στὶς ιμέρες μας,

ὅπου κι' αὐτὸς ὁ ἀτμοκίνητος μύλος ἔγινε τιὰ ἐναὶ εἰδυλλιακὸ παρελθόν, δὲ χρειάζεται καμιὰ ίδιαίτερη δξυδέρικεια γιὰ νὰ τὸ συλλάβουμε καὶ νὰ τὸ ἔκτιμήσουμε.

5.—‘Η ἐποχὴ μας, δηλαδὴ ἡ ἐποχὴ ποὺ τὸ κύριο χαρακτηριστικό της εἶναι ἡ ξαφνικὴ ἐπικράτηση τοῦ τεχνικοῦ στοιχείου στὴ ζωὴ, ἀρχισε μόλις στὸν ΙΗ' αἰώνα, καὶ μόλιστα στὸ δεύτερο ήμισυ τοῦ αἰώνα αὐτοῦ. ‘Η ἀτμοκίνητη μηχανὴ δὲν ἀρχισε, βέβαια, τὴν πρακτικὴ ἀπόδοσή της στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ παρὰ μόνο στὸν ΙΘ' αἰώνα’ ὠστόσο, ἔνα αἴσθημα περίεργο, ἔνα προαίσθημα, ἀρχισε νὰ κυριεύει πολλοὺς ἀνθρώπους, προπάντων στὴ Γαλλία καὶ στὴν Ἀγγλία, τὸ προαίσθημα ὅτι τὸ ὑλικὸ καὶ τεχνικὸ στοιχεῖο τῆς ζωῆς ἔρχεται νὰ ἔξουδετερῶσει, ἢ ἔστω νὰ μειώσει, δλα τ' ἄλλα στοιχεῖα της. Τὸ προαίσθημα αὐτὸ δὲν ἥταν, φυσικά, τυχαίο καὶ ξεκρέμαιστο, δσο κι' δὲν εἶναι λογικὸ ξεκρέμαιστες δλες οἱ ὑλιστικὲς φιλοσοφικὲς κατασκευὲς πού, ίδιαίτερα στὴν προεπαιναστατικὴ Γαλλία, ἐπιχειρήθηκαν στὸν κύκλῳ τῶν αἰσθησιαρχικῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν. Πρὶν εἰσβάλει ξαφνικὰ ἡ τεχνικὴ ὡς κυριαρχικὸ στοιχεῖο στὴ ζωὴ, εἶχε βρεῖ τὴν πρώτη συστηματικὴ της κρυστάλλωση ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη ποὺ ἐπάνω της βασίσθηκε ἡ καταπληκτικὴ πρόοδος τῆς τεχνικῆς στὰ τελευταῖα ἔκατὸν πενήντα χρόνια. ‘Ο Νεύτων εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἐποχῆς μως ἦ, δὲν ἡ πηγὴ πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ καὶ σὲ μερικοὺς ἄλλους προηγούμενους σοφούς, ὠστόσο αὐτὸς εἰν' ἐκείνος ποὺ μὲ τὸ στρογγυλεμένο σύστημα τῆς παιγκόσμιας μηχανικῆς, τῆς φυσικῆς, ποὺ ἐδημιούργησε, ξύπνισε μέσ' στοὺς ἀνθρώπους τὴ συνείδηση ὅτι μπαίνουν σὲ μιὰ νέα ἐποχὴ. Περίεργο εἶναι — καὶ βαθύτατα συμβολικὸ — ὅτι ὁ μεγάλος αὐτὸς ἔρευνητής ποὺ δὲν ἥταν μόνο μεγάλος μαθηματικός, ὅπως ὁ Καρτέσιος ἢ ὁ Λάζιμπινιτς, ὀλλὰ ἥταν καὶ ὁ ὀφθαλμὸς ποὺ εἶδε συγκροτημένη σ' ἐναὶ μαθηματικὸ σύστημα τὴ φύση ὀλόκληρη, ὀσχολήθηκε ίδιαίτερα μὲ τὴν «Ἀποκάλυψη» τοῦ Ἰωάννου καὶ προσπάθησε νὰ τὴν ἔρμηνεύσει. Μήπως προαισθάνθηκε ὁ Νεύτων ὅτι μὲ τὴ σύλληψη τῶν μεγάλων ιματικῶν τοῦ φυσικοῦ κόσμου οἱ ἀνθρώποι θάμπαιναν σὲ μιὰ περίοδο ποὺ μπορεῖ νὰ ἔξαπολύσει φοβερὰ σημεῖα καὶ τέρατα, γεγονότα συγκλονιστικά, «Ἄ δεῖ γενέσθαι ἐν τάχει»; «... Καὶ σεισμὸς μέγας ἐγένετο, καὶ ὁ ἥλιος ἐγένετο μέλας ὡς σάκκος τρίχινος, καὶ ἡ σελήνη ὅλη ἐγένετο ὡς αἷμα, καὶ οἱ ἀστέρες τοῦ οὐρανοῦ ἔπεσαν εἰς τὴν γῆν, ὡς συκῆ βάλλει τοὺς ὄλύν.

θους αὐτῆς ὑπὸ ἀνέμου μεγάλου σειομένη, καὶ ὁ οὔρανὸς ἀπεχωρίσθη ὡς βιβλίον ἐλισσόμενον, καὶ πᾶν ὄρος καὶ νῆσος ἐκ τῶν τόπων αὐτῶν ἔκινθησαν». Κάτι θὰ προαισθάνθηκε ὁ Νεύτων καὶ κυριεύθηκε χωρὶς ἄλλο ἀπὸ κάποιο δέος. "Ἄν οἱ ἄνθρωποι τάχθηκαν, ἀπὸ τὶς μέρες του, νὰ συλλάβουν τὰ μεγάλαι μυστικὰ τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ὑπάρχουν καὶ θὰ ὑπάρχουν πάντοτε μυστικὰ πολὺ μεγαλύτερα ποὺ δὲ μποροῦν νὰ τὰ συλλάβουν. Τὸ ἄγνωστο δὲ γίνεται μικρότερο, ὅταν μεγαλώνει ἡ γνῶση μας· ὅσο πιὸ πολὺ μεγαλώνει ὁ κόσμος τοῦ γνωστοῦ, τόσο πιὸ ἀκέραιο γίνεται καὶ ἀμείωτο προβάλλει τὸ ἄγνωστο. Οἱ περισσότεροι, ὅμως, ἄνθρωποι δὲν τὸ νιώθουν αὐτό· κ' ἐνῷ ὁ σοφὸς Νεύτων κυριεύθηκε ἀπὸ δέος, οἱ ἀσοφοί φιλόσοφοι, στὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα, ὅρχισαν νὰ χοροπηδοῦν ἐπάνω στὸ δῆθεν καταργημένο ἄγνωστο. Ἡ λογικὴ αὐτάρκεια καὶ διανοητικὴ μακαριότητα, ὅπως τὴ διερμηνεύουν τὰ ἔργα τοῦ Κοντιγιόν καὶ τοῦ Χολμπάκ καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ μαθηματικοῦ Νταλαμπέρ στὴν περίφημη γαλλικὴ «Ἐγκυκλοπαιδεία», δὲν κράτησε, βέβαια, πολύ. Ἡρθε ἡ μεγάλη γαλλικὴ ἐπανάσταση γιὰ νὰ διαψεύσει, μὲ τὸ αἷμα καὶ τὴ λάσπη της, ὅλους ἐκείνους ποὺ ἐνόμιζαν ὅτι ἡ ἴστορία θὰ ἥταν πιὰ δὲν ἥρεμος καθρέφτης τῆς ἐπιστήμης, τῆς ὑλιστικῆς φιλοσοφίας, ποὺ τὰ εἶχε λύσει ὅλα. Κι' ὅταν, μ' ὅλη τὴν ἀντίδραση τοῦ Ροβεσπιέρρου ποὺ στὸ βάθος εἶχε ἔναι θρησκευτικὸ δέος μέσα του, θεοποιήθηκε καὶ ἐπίσημα ἡ λογικὴ ἀπὸ τὸν Ἐμπέρ, τὸν Σωμὲτ καὶ ὅλους τοὺς πτεζοὺς καὶ στεγνοὺς ποὺ φανατίζονται ἀπὸ στεγνότητα καὶ στενοκεφαλίᾳ καὶ γίνονται φοβεροὶ καὶ ὄκατάβλητοι στὸ φανατισμό τους, τότε ἀκριβῶς (στοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ 1793 καὶ στὶς ὥρχες τοῦ 1794) ἔφθασε ὁ τρόμος στὸ σκοτεινό του ζενίθ, καὶ ἡ λάσπη ἔγινε πυκνότερη κ' ἔπιασε τόσο τόπο ποὺ μέσα της κόντεψε νὰ βουλιάξει ἡ Γαλλία ὀλόιληρη, καὶ μαζί της ἡ ἰδέα τῆς δημοκρατίας. Σὲ ὅσους ἀγνοοῦν τὸν πραγματικὸ Ροβεσπιέρρο, τὸν ἄνθρωπο ποὺ συμβιβάσθηκε μὲ τὴν τρομοκρατία μόνον ἀναγκαστικὰ καὶ ὅσο δὲ μποροῦσε νὰ τὴν ἀποτρέψει, θὰ φανεῖ παράξενο ὃν πῶ ὅτι ὁ ἰδιόρυθμος δικηγόρος τοῦ Ἀρράς εἶν' ἐκείνος πού, στέλνοντας στὴ λαιμητόμο (τὸ Μάρτιο τοῦ 1794) τὸν Ἐμπέρ, τὸν Σωμὲτ καὶ τὴ συντροφιά τους, κατάφερε ν' ὀναστείλει τὴν πορεία τῆς Γαλλίας — καὶ τῆς δημοκρατίας — πρὸς τὴν ἡθικὴ καταστροφὴ καὶ πρὸς τὸ ἀπόλυτο ἴστορικὸ χάος.